

ОБОРОНА ОДЕСИ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ ("Круглий стіл")

УДК94 "1939/1945" (477.7)

ПЕРЕМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ НА СХІД НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

І.Г. ВЕТРОВ,

канд. іст. наук, доцент,

*заступник директора Інституту історичної освіти,
Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова
(Україна)*

Плануючи агресію проти СРСР, керівництво Німеччини та її союзники не розглядали питання про організацію виробництва на об'єктах важкої індустрії. Гітлер вважав, що завойовані на сході землі мають стати, насамперед, надійним резервуаром сировини, матеріалів для підприємств III Райху, а також продуктів харчування, сільськогосподарського збіжжя і практично дармових робочих рук. Очевидно, давалося в знаки і зверхнє ставлення до технологій, організації виробничого процесу та якості продукції, яку випускала радянська промисловість. Мала місце також явна недооцінка мобілізаційних можливостей економіки СРСР, здатність його господарських структур до своєчасного маневрування, зміни асортименту, темпів милітаризації, виробничі дисципліни тощо. І вже, напевно мало хто з "архітекторів" планів "Барбаросса" й "Ост" міг передбачити спроможність радянських планів у стислі терміни здійснити евакуацію виробничих потужностей і фахівців у недосяжні райони СРСР й налагодити там повноцінний виробничий цикл [1, с. 5].

Надзвичайно несприятливий розвиток подій на фронтах змусив радянський уряд вдаватися до надзвичайних кроків задля збереження економічного й оборонного потенціалу держави. Водночас вирішувалося ще одне завдання: не залишити ворогу жодного цеху чи підприємства, на якому він зміг би налагодити виробництво.

З метою забезпечення організованого вивезення промислового устаткування на схід 24 червня 1941 р. при РНК СРСР було створено Радy з евакуації на чолі з Л. Кагановичем. 27 червня з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР "Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів та цінного майна", а 5 липня – постанова "Про порядок евакуації населення у воєнний час". Вже порядок ухвалення цих директив засвідчує пріоритети евакуаційної політики: в першу чергу "нагорі" думали про матеріальні цінності, а вже потім – про людей. 26 червня сформована республіканська урядова Комісія з евакуації на чолі з заступником РНК УРСР Д. Жилою.

І тільки 30 червня 1941 р. союзний уряд ухвалив мобілізований план на III квартал, що містив корективи, спричинені війною. Вони полягали, в першу чергу, в тому, що об'єкти переорієнтовували виробництво на воєнні потреби. Якщо у мирний час зміна номенклатури продукції потребувала багатомісячних

бюрократичних узгоджень, тривалого налагодження й випробування нових технологічних ліній, то влітку 1941 р. підходи до організації, виробництва різко змінилися. Власне, саме в цей час творчий підхід до справи й ентузіазм виробничників стали не ідеологізованим, а реальним виявом радянського патріотизму, про який сьогодні згадують все рідше.

Водночас, перебудова економіки на воєнні рейки продемонструвала і слабкі сторони, соціалістичного способу господарювання: страх перед покаранням за виявлену ініціативу в разі невдачі, брак ініціативи, дублювання управлінських функцій партійними і господарськими органами нерозпорядливість тощо. Нові завдання викликали розгубленість у деяких керівників виробництва, адже доводилося водночас перепрофілювати підприємства та готуватися до можливої евакуації.

Черговість переміщення промислових об'єктів у східні райони визначалося не тільки їх значенням для "оборони", а й ступенем складності демонтажу, вантаження й транспортування, довгого шляху до нового місця призначення тощо. Для прикладу, рішення про вивезення до Магнітогорська броньового стану Маріупольського заводу ім. Ілліча вийшло 5 липня, коли безпосередньої загрози з боку противника ще не існувало. У серпні евакуація охопила всі інші металургійні гіганти Півдня республіки.

Значні труднощі довелося долати колективу найбільшого в Європі металургійного об'єкта – Запоріжсталі, дирекція якого не зуміла належним чином організувати роботи. Непорозуміння з місцевими властями, невідлі технологічні рішення, дефіцит транспортних засобів, тощо порушували графік робіт, не давши змоги вивезти все, що передбачалося. Незважаючи на все, до Магнітогорська відбуло 9,6 тис. вагонів найціннішого обладнання. Крім того, до вересня 1941 р. заводчани відвантажили напівфабрикатів та готової продукції на 40 млн. крб., евакуювали 1,8 тис. робітників та інженерно-технічного персоналу разом з родинами [2, с. 17].

Під жахливими бомбардуваннями відбувся демонтаж електрометалургійного заводу "Дніпрспецсталь" (Запоріжжя). Заступник голови Ради з евакуації М. Первухін згадував: "Зупинивши німецькі війська на правому березі Дніпра, ми створили можливість для евакуації всього основного устаткування найважливіших заводів Запоріжжя та інших промислових пунктів Лівобережжя. Півтора місяця тривав демонтаж та відправка на Схід устаткування. Робітники не покидали підприємств, ночували у цехах. "Вивезли цінне з усіх заводів Запоріжжя. Залізничні ешелони формувалися вночі у темряві вирушали з заводів. Вдень це робити було неможливо: заважала ворожа авіація та артилерія" [3, с. 485].

Згідно з рішенням Ради з евакуації у середині вересня 1941 р. необхідно було розгорнути евакуацію маріупольських заводів "Азовсталь", трубопрокатний ім. К. Маркса та інших. У той же час продовжувались роботи на металургійному заводі ім. Ілліча. На схід відбуло обладнання броньованого й листового станів. Та все ж дві третини виробничих потужностей залишилось на території підприємства і його довелося знищити чи привести у стан непридатності.

Можна лише здогадуватися, чому у збірнику документів і матеріалів “Одеська область у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 рр.” не знайшлося місця для жодного матеріалу, що розкривав би процес вивезення обладнання та спеціалістів промислових підприємств (про це побіжно згадується у доповіді про роботу Одеського обкому КП(б)У в період оборони міста) [4 с. 53].

Тим часом керівництво області й підприємств робили все можливе для того, щоб не втратити жодного дня для виробництва воєнної продукції та підготовки й евакуації. Насамперед демонтажу й вивезенню підлягали підприємства важкої індустрії, зокрема, верстатобудівний завод ім. Леніна, крекінг-завод, суднобудівний завод №2, Управління Чорноморського пароплавства, заводи сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції. До Киргизстану відправили устаткування і матеріали джгутової та швейної фабрик, на Поволжя – 186 машин відомої всій країні швейної фабрики ім. К. Цеткін. Після 13 серпня з Одеси вивезли 150 підприємств та установ.

Втрата залізниць диктувала необхідність використання морських комунікацій переміщення цінних вантажів. Суднами Чорноморсько – Азовського пароплавства з УРСР вивезено 60 великих підприємств (15% загальної кількості евакуйованих об’єктів індустрії [5, с. 103]. Навіть тоді, коли Одеса була вже обложеною, на трьох доках і теплоході до Миколаєва переправлено 84 паровози, 29 тендерів та 44 вагони з майном [6, с. 70]. Всього з міста евакуйовано 150 підприємств (понад 190 тис. т.), з них 139 тис. т. морським шляхом [7, с. 283].

На переміщення майна й устаткування промислових підприємств Миколаєва негативно вплинули суб’єктивні чинники.

Попри те, що розпорядження Наркомату суднобудівної промисловості про евакуацію заводу ім. 61-го комунара надійшло 8 липня 1941 р., виконувати його не поспішали. Ворог був ще далеко і багатьом керівникам області здавалося, що часу для цього не забракне. Тільки в другій половині липня до Астрахані, визначеної базою передислокації суднобудівних об’єктів, рушили обладнання і фахівці заводів ім. 61-го комунара та ім. А.Марті (Чорноморського суднобудівного). 11 серпня в Одесі відбулася нарада у штабі Приморської армії, в якій взяли участь командарм генерал І. Тюленев, член військради Л.Корнієць, керівники області, міста й підприємств. Було ухвалене рішення про відбуксирування з акваторії заводу ім. 61-го комунара недобудованих кораблів до Севастополя. Деякі судна, як теплохід „Поліна Осипенко” під час бомбардування німецькою авіацією зазнав ушкоджень та сів на міліну.

У ході використання евакуаційних робіт далеко не все керівники виявили силу духу, відповідальність та дисциплінованість. 12 серпня на заводі ім. 61-го комунара перший заступник наркома суднобудівної промисловості А. Редькін провів нараду, на якій закликав припинити паніку, прояви боягузтва й виїзд керівного складу, натомість продовжити демонтаж і вивезення обладнання. Та коли він відбув до Севастополя, вже в другій половині дня припинилось надходження вагонів, а більшість працівників не вийшли до роботи. Наступного дня роботи припинялися зовсім і головний інженер та головний енергетик 10 токовими шашками висадили в повітря працюючі кисневу, електричну станції,

головну котельню, машинну станцію та інші цехи. Автомобіль з керівництвом підприємства на виїзді з міста відібрав загороджувальний загін (таким чином функціонерів різних рівнів примушували до кінця виконувати свої обов'язки).

Трьома ешелонами (118 вагонів) останньої декади липня вивезли обладнання Первомайського машинобудівельного й сталеварного заводу ім. 25 жовтня разом з технічною документацією. Оскільки рішення уряду про евакуацію Миколаївського кораблебудівного інституту надійшло з запізненням (лише 15 серпня), колектив установи зробив це самотужки та зі значними втратами. Вдалося вивезти 35 т устаткування, 2 тис. ктн, 108 осіб викладачів та співробітників з родинами [9, с. 55-63].

За даними німецької розвідки з району Миколаєва від 13 серпня 1941 року з території заводу № 198 (Чорноморський суднобудівний) до Маріуполя відбуксировано повністю збудований 1 крейсер (10 тис. т.), 2 малих крейсери (по 5 тис. т.), з яких 1 мав бути зданий 1941 року, а другий – 1942 р., три підводних човни (2 з них мали вступити в дію у 1941 р.), 1 канонірський човен. У донесенні містилася пропозиція знищити караван ще на шляху до відкритого моря, а також детальна інформація про спорудження різних типів суден та необхідність якомога швидшого використання суднобудівних заходів після оволодіння Миколаєвом [10, с. 386].

20 липня колектив Херсонського суднобудівного й судноремонтного заводу розпочав демонтаж устаткування, що перебазовувалося до Тюмені. Супроводжували вантаж близько 600 фахівців разом з родинами. Недобудовані судна довелося передати Чорноморському пароплавному [3, с. 486]. Винахідливість та гідну поваги витривалість продемонстрували робітники, техніки й інженери Херсонського нафтопереробного заводу. Завдяки тимчасово прокладеній колії їм вдалося до 1 серпня 1941 р. переправити обладнання й апаратуру до Сизрані.

Центральні органи в своїх директивних документах скеровували місцеву адміністрацію і дирекцію заводів та фабрик на знищення та пошкодження всього, що не вдалося вивезти. Тактика “випаленої землі” використовувалася в багатьох війнах, однак цього разу вона набула гігантських масштабів і мала надзвичайно негативні наслідки не тільки для окупантів, а й для населення захоплених ними територій, позбавивши його до засобів існування. Крім того, у віддаленій перспективі Україні довелося долати величезні труднощі в процесі відбудови, оскільки розміри руйнувань і збитків, (які здебільшого “списувалися” на агресорів), на довго загальмували розвиток республіки і згубно вплинули на матеріальний добробут її мешканців. Німецька господарська група “Південь” у звіті за період з 15 до 30 листопада 1941 р. повідомляла у Берлін, що в захоплених областях на схід від Дніпра було виявлено планомірні руйнування на шахтах, металургійних та коксохімічних заводах [11, арк.21-22]. Подібна ситуація спостерігалась і на промислових підприємствах інших галузей.

Звичайно, евакуаційна епопея супроводжувалась численними “вузькими місцями”, неузгодженістю дій, невивіреними, запізними рішеннями тощо. Та все ж, у кінцевому підсумку, перебазування підприємств УРСР, зокрема, важкої

індустрії дало можливість створити альтернативні центри ВПК на Уралі та в Кузбасі й вивести обороноздатність країни на рівень, що забезпечив перемогу на ворогом. Про це слід пам'ятати всім нині сущим, хто свідомо применшує внесок народу України в цю спільну справу.

Література:

1. Муковський І. Т., Дубина О.К., Лисенко О. С., Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни. – К., 1999.
2. Митрофанова А. В. Рабочий клас, Советского Союза в первый период войны (1941 – 1945 г.). – М., 1960.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000.
4. Одесская область в Великой отечественной войне. 1941-1945 гг. Док. и материалы. – Одесса, 1970.
5. Салата О.О. Значення економіки України у створенні оборонного потенціалу РСР у період оборонних боїв (22 червня - грудень 1941 р.) – К., 2005.
6. Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах – Т. 7. – К., 1977.
7. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941- 1945. Докум. и материалы в трех томах. – Т.1., К., 1980.
8. Малайчук А.А. Верфь на Ингуле. – Ленинград, 1989.
9. Кондрашов В.Ф., Хасецкий О.П. Евакуация предприятий, закладов освіти та культуры. // У кн.: Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944. – К. 2004.
10. Шитюк М. М. Архіви Німеччини про окупацію і відступ німецьких військ з Миколаївщини. – У кн.: Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941- 1944. – К., 2004.
11. 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 2, оп. 7, спр. 359.

УДК 355.432.1

ВІЙСЬКОВІ ПЛАНИ ТА РЕАЛІЇ: ПІВДЕНЬ – 1941 р.

В.М. ГРИЦЮК,

канд. іст. наук,

старший науковий співробітник,

Національний університет оборони України

(Україна)

Чим далі в глиб історії відходять трагічні дні початкового періоду Великої Вітчизняної війни, тим більше відкривається широкому загалу громадськості потаємних сторінок. Цим подіям, в тому числі і на Півдні України, присвячена значна наукова спадщина. Однак історія все ще зберігає “білі плями”. Ретельний аналіз літератури з означеної проблематики засвідчив наявність доволі детальної історіографії бойових дій 1941 року, проте автори рідко звертаються до порівняльного аналізу довоєнних планів сторін і їх реалізації на початку війни. У запропонованій історичній розвідці здійснена спроба висвітлити саме цю грань минулого.

З початком Другої світової війни й окупації Польщі відбулось безпосереднє зіткнення двох сил, які прагнули до встановлення своїх порядків у всьому світі. Підписання 23 серпня 1939 року пакта про ненапад, таємних